

УДК 811.112.2'373.7(045)

Ганжело С. М.

СУБСТИТУЦІЯ ЯК ЗАСІБ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглядається явище фразеологічної субституції фразеологізмів німецької мови, вивчаються й описуються шляхи та механізми заміни елементів у структурі фразеологічних одиниць, розрізняються два види субституції: парадигматично зумовлена субституція та контекстуальна субституція.

Ключові слова: фразеологічна трансформація, модифікація, субституція, парадигматично зумовлена субституція, контекстуальна субституція.

Ганжело С. Н. Субституция как способ структурно-семантической трансформации фразеологических единиц немецкого языка. – Стаття.

В статье рассматривается явление фразеологической субституции фразеологизмов немецкого языка, изучаются и описываются пути и механизмы замены элементов в структуре фразеологических единиц, различаются два вида субституции: парадигматически обусловленная субституция и контекстуальная субституция.

Ключевые слова: фразеологическая трансформация, модификация, субституция, парадигматически обусловленная субституция, контекстуальная субституция.

Ganzhelo S. M. Substitution as means of structural-semantic transformation of phraseological units in the German language. – Article.

The article gives coverage of the phenomenon of phraseological substitution of phraseological units in German, examines and describes the ways and techniques of substitution of the components in the structure of phraseological units, distinguishes between two types of substitution: paradigm-based and context-based substitution.

Key words: phraseological transformation, modification, substitution, paradigm-based substitution, context-based substitution.

Для кваліфікації різного роду перетворень фразеологізмів, що найточніше відбивають специфіку цього явища, існує термін *трансформація фразеологізму*, під яким розуміється будь-яке (фонетичне, лексичне, синтаксичне та ін.) відхилення від загальноприйнятої норми. Здатність фразеологізмів до трансформації визначається їхнім образним характером, специфікою внутрішньої форми, розчленованою граматичною структурою. Спроможність фразеологічних одиниць (далі – ФО) перетворюватися досить різноманітна й залежить від структурно-семантичних особливостей фразеологізму [5, с. 85].

Актуальність наукового дослідження визначається необхідністю системного вивчення трансформаційних процесів у фразеології, що обумовлюють динамічний стан і розвиток системи фразеологізму й мови в цілому. Опис особливостей (умов, механізмів, результатів) одного з прийомів оказіонального перетворення ФО дозволяє виявити, з одного боку, прагматичні можливості оказіональних фразеологізмів як експресивних знаків, що є яскравим виразним засобом, а з іншого – креативні здібності носіїв мови як користувачів мови, що прагнуть до максимально точного вираження й повного прояву оцінності й експресії щодо явищ навколишньої дійсності.

Спосіб утворення оказіоналізмів шляхом заміни компонентів розглядався в роботах А.П. Василенко, І.В. Дубинського, О.В. Куніна, Ю.А. Маркітантова, А.М. Мелерович, В.М. Мокієнко, Н.М. Шанського, Н.Л. Шадріна, В.Л. Архангельського, В.П. Жукова та ін.

Лінгвісти виокремлюють зазвичай два типи індивідуально-авторських перетворень: семантичні та структурно-семантичні трансформації. Саме ці останні є *об'єктом* нашого наукового інтересу.

Структурно-семантичними перетвореннями фразеологізмів є смислові перетворення, пов'язані зі зміною лексичного складу й / або граматичної форми ФО. Такі перетворення призводять до різних наслідків: 1) не відбувається порушення тотожності ФО; 2) у результаті перетворень виникають оказіональні (індивідуально-авторські) фразеологізми чи слова.

Метою структурно-семантичних трансформацій є утворення нових ФО, нових відтінків значення, наближення фразеологізмів до ситуації, посилення або послаблення інтенсивності вираження емоцій, зміна оцінки тощо [3, с. 12].

Виокремлюють такі різновиди структурно-семантичних змін ФО в художніх текстах: субституцію, експансію, фразеологічний еліпсис, фразеологічну алюзію (фразеологічний нагяк), фразеологічну контамінацію, сегментацію ФО, аглютинацію як спосіб відфразеологічного словотворення, розширення складу фразеологізму, а також комбіновані типи структурно-семантичних трансформацій ФО. У нашій статті докладніше зупинимося на аналізі фразеологічної субституції як одного з найпоширеніших типів цих модифікацій.

Предметом дослідження є фразеологічні одиниці, які долучаються до процесу субституції.

Метою статті є вивчення специфіки цієї модифікації фразеологізмів, розгляд видів субституції й виявлення комунікативної та національно-культурної специфіки й прагматичної спрямованості ФО.

Авторська заміна відрізняється від нормативної тим, що вибір слова-замінника зумовлює насамперед контекст. Залежно від виду співвідношення корелятивів, тобто компонентів-замінників, розрізняють синонімічну, омонімічну, антонімічну, полісемічну й інші субституції [2, с. 35].

Під субституцією ми розуміємо заміну одного або декількох компонентів фразеологізму іншим / іншими. Наслідки субституції полягають у співвідношенні між вихідним словом і словом-замінником. Чим більшою є семантична різниця, тим сильніше діє субституція на читача та виявляється для нього прозорою, тобто зрозумілою. Такий вид субституції, залежно від того, чи є значення схожим, чи зовсім іншим, називають:

а) парадигматично зумовленою субституцією, у якій субстантивні компоненти перебувають у системному відношенні значення (у синонімічному чи антонімічному відношенні): *ein jähes Ende finden* – приклад парадигматично зумовленої субституції від фразеологізму *kein Ende finden*;

б) субституцією, пов'язаною з текстом, під час якої не виникає співвідношення значення між субстантивними елементами. У цьому разі йдеться не про відношення значення. Слід зауважити, що значення цих елементів залежить виключно від контексту [5, с. 139].

Найчастіше субституції підлягають ФО, які вже мають варіанти, зафіксовані в словнику, але оказіонально варіюватися в німецькій мові може не лише той компонент, варіанти якого представлені в словниках, але й постійний компонент. Цей факт можна пояснити ослабленим зв'язком між компонентами ФО. При цьому необхідно розрізняти заміну мовну й оказіональну. Головною відмінністю лексичних варіантів ФО від оказіональних заміни є відтворюваність перших і невідтворюваність усіх інших.

Н.Л. Шадрін, розмірковуючи над різними випадками заміни компонентів, писав: «Контекстуальна заміна компонентів реалізується поза рамками варіантності фразеологізму й структурної синонімії і є цілком довільною в тому сенсі, що вибір компонентів-замінників залежить не від обмеженого мовною системою кола слів, а виключно від художньо-естетичних намірів письменника. Замінюваний компонент може знаходитися в різних відносинах зі словом, що витісняє його, – синонімічних, антонімічних, паронімічних» [8, с. 81]. Таку точку зору поділяє І.Ю. Третьякова: «Замінюваний і замінюючий компоненти можуть знаходитися в стосунках синонімічних, антонімічних, гіперо-гіпонімічних, паронімічних, входить до однієї тематичної групи» [7, с. 69].

Семантичний ефект є яскравішим і більш несподіваним, якщо замінюваний і замінюючий компоненти сильно відрізняються один від одного як за своїм значенням, так і стилістично: «Характер зміни «семантичного результату» фразеологізму, характер трансформації його значення цілком залежить від міри «семантичної віддаленості», приналежності до різних семантичних полів, з одного боку, тих лексем, які витісняють ті, що існували раніше в компонентному складі, і, з іншого боку, саме тих лексем, які піддаються витісненню» [6, с. 52].

Заміна словникових компонентів фразеологізмів також використовується для їхнього іронічного переосмислення. Подібне перетворення виразів фразеологізмів призводить іноді до повної зміни їхнього значення та створює гостро сатиричний ефект: *Liebe auf den ersten Schluck* (вихідна форма – *Liebe auf den ersten Blick*) [1, с. 105].

Модифікація *Wärme hassen wie der Teufel das Weihwasser* (вихідна форма: *j-n., etw. fürchten wie der Teufel das Weihwasser* зі значенням “*vor j-m., etw. große Angst haben*”) визначається як субституція. Первинне значення залишається незмінним і відрізняється від вихідної форми тільки використанням іншого дієслова. Важливим є те, що фразеологізм модифікує більш потужне з погляду значення дієслово. Результатом субституції є підвищення інтенсивності сприйняття реципієнтів [1, с. 655].

Оказіональний фразеологізм *gegen seine einstigen Favoriten Pumpspeicher, Windkraft, Biogasanlagen und sogar die Stromtrassen kämpfen* (вихідна форма – *mit/ gegen Windmühle kämpfen* зі значенням “*gegen etw. kämpfen, was überhaupt nicht besteht*”) є чітким і легко впізнається читачем. Вихідна ФО пристосована тематично до актуальної теми. Метою модифікації є жартівлива й іронічна реакція на тему енергії вітру [1, с. 333].

Цікавою, на наш погляд, є модифікована одиниця *die linke Gehirnhälfte weiß nicht mehr; was die rechte macht* (вихідна форма – *die linke Hand weiß nicht, was die rechte tut* зі значенням “*in einem Unternehmen, einer Organisation sind die einzelnen Handlungen, Anordnungen u. Ä. nicht aufeinander abgestimmt*”), яка використовується автором, щоб уплинути на почуття реципієнтів. Модифікований фразеологізм чітко виражає емоції та думку автора, можливо, і надто гостро [1, с. 283].

Модифікація *der Teufel liegt im Detail* (вихідна форма – *der Teufel steckt im Detail* зі значенням “*gerade bei den Einzelheiten, bei Kleinigkeiten kann es große Probleme geben*”) [1, с. 143]. Існують дві можливості, як розглядати цю заміну. Наведений приклад субституції можна віднести до варіації, тому що субституція здійснюється на синонімічному рівні. Заміна дієслова *stecken* дієсловом *liegen* діє непомітно. Читач має бути уважним, щоб помітити модифікацію. Але якщо розглядати цей приклад із погляду семантики, можна кваліфікувати його як лексичну субституцію, тому що йдеться про заміну слова.

У модифікації *zahn wie ein Goldfisch* (вихідна форма – *zahn / sanft wie ein Lamm sein* зі значенням “*sehr sanftmütig sein*”) спостерігаємо подвійну субституцію. Автор використовує модифіковану форму для розваги читачів, адже це є однією з найважливіших функцій модифікації. Первинне значення фразеологізму при цьому залишається незмінним [1, с. 385].

Модифікація *weggehen wie die Beweise einer vertuschten Tat* (вихідна форма – *weggehen / sich*

verkaufen wie die warme Semmel зі значенням “*sich sehr gut verkaufen*”) вводиться компонентами, зрозумілими з контексту, та впливає на реципієнтів більш інтенсивно [1, с. 600].

Слід зазначити, що зміни в структурі ФО при збереженні основного образу можуть призвести до порушення передбачення компонентів ФО в мовленні, яке зумовлює стійкий характер структурного та компонентного складу ФО. Це означає, що під час введення одного чи кількох компонентів допускається поява інших. Відомий у стилістиці «ефект обманутого очікування» надає додаткового емоційно-експресивного забарвлення. Це явище виникає, наприклад, під час заміни постійних компонентів ФО.

Таким чином, експресивність та інформативність ФО можуть підвищуватися за рахунок модифікації ФО.

Аналіз модифікації фразеологізму потребує чіткого розрізнення оказіонального й узуального вживання, тому що окремі фразеологізми допускають варіювання компонентів або синтаксичне варіювання (наприклад, пасивізацію), тоді як структура інших накладає обмеження на їхнє використання.

В.Н. Вакуров зазначає, що прийом «переслідує декілька стилістичних цілей: пристосувати ФО до конкретної ситуації, оживити й видозмінити образ фразеологізму, створити комічний ефект, висловити своє ставлення до зображуваного» [2, с. 35]. Різні типи заміни впливатимуть на різні значення ФО: в одному випадку – на раціональну частину значення, в іншому – на його стилістичний потенціал. Одна з проблем заміни компонента в структурі ФО полягає в умотивованості їхнього сенсу значеннями слів-компонентів і входить до їхнього складу [4, с. 3].

Тому основна проблема під час вивчення цього виду перетворення – співвідношення корелятивів, тобто заміників і замінюваних компонентів. Для корелятивів властиві 4 типи відношень: 1) синонімічні; 2) антонімічні; 3) паронімічні; 4) несистемні відношення.

1. Синонімічний компонент, що замінює, повинен співвідноситися за сенсом із фразеологізмом і мотивованим контекстом. Мета субституції – пристосувати ФО до конкретної ситуації, оживити образ, підвищити емоційно-оцінне забарвлення загальновідомого висловлювання.

2. Оновлення лексико-граматичного складу ФО відбувається на основі антонімії компонента початкового посилання й субституції. Ефект антонімічної заміни компонентів полягає в парадоксальності образу, який надає усьому висловлюванню каламбурний, іронічний сенс.

3. Обігравання фразеологізму може здійснюватися шляхом зміни звукової оболонки одного з компонентів:

3а) найбільш ефектним є такий різновид прийому гри слів, як каламбур, заснований на звуковій

подібності субституції компонента, що заміщається. Автор здійснює заміну одного зі слів, що входить до складу стійкого словосполучення, орієнтуючись не лише на ефект новизни, але й прагне максимально актуалізувати нову експресему [5, с. 139]. Фоносемантичні заміни оказіонального типу мають частіше ситуативну прив'язку. Наприклад, використання ФО зі включенням ситуативно орієнтованого фоносеманта, у результаті якого відбувається буквалізація;

3б) однією з ефективних форм підвищення іронічності є свідоме вживання в порівняно вузькому контексті (зазвичай у межах однієї фрази) співзвучних слів. Це співзвуччя є своєрідною «магнітною» силою взаємного тяжіння таких слів, між якими можуть виникати гнучкі й влучно схоплені смислові зв'язки й відношення [5, с. 141].

4. Прийом несистемної (або парадоксальної) заміни компонентів ФО моделює контекст неспіввіднесеності мовного прогнозу вживання ФО та реалізації цього прогнозу, що викликає ефект несподіванки, невиправданості при сприйнятті субституції в експериментальних умовах реалізації.

Поза сумнівом, прийом субституції забезпечує привертання уваги нестандартністю, вимагає зіставлення мовного прототипу ФО та відповідного корелята за семантико-стилістичними параметрами, що виступають у ролі індикаторів його нестандартної інтерпретації, зверненої до лінгвістичної компетенції, інтуїції, почуття читачів [3, с. 176].

Наведені приклади об'єднуються іноді екстралінгвістичною мотивацією «сміху заради сміху» й злого глузування. Загальновідомо, що сучасний мовний простір рясніє великою кількістю подібних переробок.

У мовному арсеналі є чимало методів і засобів впливу на читача. Фразеологізми та їхні модифікації – найпотужніші серед них. Фразеологічні модифікації привертають увагу читачів, наближують важкий для сприймання текст до аудиторії будь-якого рівня, поглиблюють зміст, надають додаткових відтінків і гумористичного, сатиричного звучання темі, що висвітлюється.

Нарешті, можна сказати, що субституція ФО набуває дуже широкого розповсюдження. У результаті заміни компонентів загальноживаного звороту відомий усім вираз перетворюється на особливий, несподіваний, такий, що концентрує увагу читача. Субституція ФО – це пошук нетрадиційних шляхів оновлення міркування, закладеного у зворотному боці образу, це свідчення невичерпності виражальних можливостей мови.

Перспективою дослідження вважаємо подальше системне, комплексне вивчення одного з найпоширеніших засобів підвищення емоційно-експресивного забарвлення – субституції, зокрема шляхом зіставного аналізу модифікованих одиниць у творах різних авторів.

Література

1. Бинович Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь / Л.Э. Бинович ; под ред. С.И. Константиновой. – М. : Аквариум, 1995. – 768 с.
2. Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц / В.Н. Вакуров. – М., 1980. – 174 с.
3. Гусейнова Т.С. Трансформация фразеологических единиц как способ реализации газетной экспрессии : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Т.С. Гусейнова. – М. : Просвещение, 1997. – 188 с.
4. Диброва Е.И. Вариантность ФЕ в современном русском языке / Е.И. Диброва. – Ростов-на-Дону, 1979. – 192 с.
5. Куклина И.Н. Явления фразеологизации и дефразеологизации в языке современной прессы : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / И.Н. Куклина ; Московский государственный областной университет. – Москва, 2006. – 251 с.
6. Попов Р.Н. Новые слова и словосочетания в языке современной прессы / Р.Н. Попов // Русский язык в школе. – 1996. – № 5. – С. 70–74.
7. Третьякова И.Ю. Оказиональная фразеология : [монография] / И.Ю. Третьякова ; под науч. ред. А.М. Мелерович. – Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2011. – 290 с.
8. Шадрин Н.Л. Структурно-семантические речевые преобразования ФЕ / Н.Л. Шадрин // Сб. науч. тр., Новосибирск. ун-т. – Вып. III. Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1974. – С. 106–109.